

## ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ-ՍՈՅԻՕԼՈԳ \*)

Սոցիոլոգը, Սպենսերի կարծիքով, պէտք է ազատ լինի զգացումների տիրապետութիւնից,—մարդկային պատմութեան դրական երևոյթները նա պիտի հետազօտէ պաղ, անխռով հանդարտութեամբ, առանց հրճուանքի և առանց ցասումի:

Ամենագարշելի իրողութիւններն անգամ իրանց տեղն ունին տիեզերական էվոլիւցիայի մէջ,—և՛ նախամարդու կոշտ ու գոեհիկ սնապաշտութիւնը, որ ընդունակ է մեր երեխաների ծիծաղը շարժել, և՛ համատարած մարդակերութիւնը, որ սրբազործւում էր յաճախ կրօնական հաւատալիքներով, և՛ գերութիւնը, որ ենթարկում էր միլիօնաւոր մարդկանց զազիր, անպատիւ, անասնական դրութեան, և՛ այն դրիւնալի պատերազմներն ու հեկատոմբները, որոնք լցնում են մարդկային պատմութիւնը, և՛ այն վիթխարի պիրամիտները, կազմուած բիւրաւոր զոհերի գանգերից, որ բռնաւորները ի ցոյց էին դնում վաղեմի դարերում, իբրև յաղթութեան դժոխային կոթողներ, և այլն և այլն...

«Ինչ որ իրական է, խելացի է,» Was wirklich ist, ist Vernünftig—ասել է Հեգել, ասում է և Սպենսեր...

Դաժան, անհեթեթ է հնչում այդ ֆրազը, բայց նա, դժբախտաբար, պատմական ճշմարտութեան արտայայտութիւն է, և մենք ստիպուած ենք համակերպուել մտքի երկու տիտաններին, որոնք երկուսն էլ օրեկտիւ մտածողութեան ամենահզօր ներկայացուցիչներից են:

Հասարակական ընդհանուր էվոլիւցիայի տեսակէտից կարող է համարուել բարոյական ու օգտակար այն՝ ինչ որ ընթացիկ մօրալի տեսակէտից դատապարտւում է իբրև բացարձակ անբարոյականութիւն, իբրև չարիք: Եւ ընդհակառակը. հասարակութիւնների առաջադիմութեան ու բարգաւաճման համար նրանց զարգացման որոշ շրջաններում—կարող են չարիք լինել այն յատկութիւնները, որոնք հռչակւում են ժա-

մանակակից էտիկայի կողմից, որպէս գերագոյն առաքինութիւններ:

Ո՞րն է արդեօք գերագասելի՝ խաղաղասիրութիւնը, թէ՛ ռազմական ու դիշատիչ հակումները: Ո՞րն է բարիք և ո՞րն է չարիք...

Իդէալական բարոյախօսութեան համար պատասխանը պարզ է. իսկ սոցիոլոգի համար՝ նա պայմանաւորուած է այլ և այլ հանգամանքներով: Բարիք է կամ չարիք, նայած տեղին և ժամանակին... Եթէ բովանդակ մարդկութիւնը հասած լինէր Սպենսերի երազած «ինդուստրիական» (արդիւնաբերական) շրջանին, տարակոյս չկայ, որ խաղաղասիրութեան զգացումը կը լինէր զուտ առաքինութիւն, այն ինչ ռազմատենչ հակումները պիտի ժխտուէին, որպէս հակասոցիալական մի պատուհաս, որպէս անէծք: Սակայն մի շրջանում, ուր գոյութեան կոիւր տակաւին օրէնք է, ուր Ֆիդիկական դիմադրութեան ուժը ամենաէական պայմաններից մէկն է ժողովուրդների յարատեւութեան ու նորմալ, անսայթաք առաջադիմութեան,—մի այդպիսի շրջանում եկէք ու ներբողեցէք խաղաղասիրութիւնը, եկէք ու դատապարտեցէք ռազմական հակումները... Առաջինը, իր չափազանցութեան մէջ, յայտնուած է որպէս չարիք, երկրորդը, իր չափաւորութեան մէջ, յայտնուած է որպէս բարիք: Անդարձ կորստեան վիհն են նետուած այն ժողովուրդները, որոնք ղեկավարուած են քրիստոնէական խոնարհութեան հրահանգներով և արհամարհում են կռուի, դիմադրութեան, ինքնապաշտպանութեան պահանջները: Անդարձ կը մարէ անգամ ամենախելօք, ամենաառաջդէմ ժողովրդի աստղը, եթէ խաղաղասիրութեան ու ալտրուիզմի, այլասիրութեան հետ՝ նա չի դաւանի ռազմասիրութեան ու էգօիզմի աւետարանը...: Հին, տարածուած ճշմարտութիւններ, որոնք ցոլում են համաշխարհային էվոլյուցիայի զգաստ, օրեկտիւ ուսումնասիրութիւնից...

Բարոյական սկզբունքները, Սպենսերի կարծիքով, քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան աստիճանաչափ չեն. կան վայրենի, բիրտ համայնքներ, որոնք իրանց ազնիւ հակումներով կարող են ամօթահար անել քաղաքակիրթ մարդուն: Հնդկաստանում կան ցիրուցան բեկորներ նախնական ցեղերի, որոնց մէջ ճշմարտախօսութիւնն ու շիտակութիւնը օրգանական յատկութիւններ են: Նրանք այդ կողմից աւելի բարձր են, քան իրանց հարեան ինդուսները—որոնք անհամեմատ աւելի զարգացած են և արդէն որոշ քաղաքակրթութեան տէր—նրանք բարձր են նոյնիսկ եւրոպացիներից:

Ուրիշ բազմաթիւ վայրենի ցեղերի մէջ ևս, մանաւանդ

լեռնականների աշխարհում, միսիօնարների ու ճանապարհորդ-գիտնականների վկայութեամբ, ծաղկում են ամենարարձր առաքինութիւնները՝ շիտակութիւնը, ալտրուլիզմն ու պատուասիրութիւնը և արհամարհում են՝ կեղծիքը, սուտը, գողութիւնը և այլն:

Մի քանի աստիճան վեր բարձրացէք քաղաքակրթութեան սանդուխքի վրայով և մտէք ամերիկական Ֆիլիների մէջ, որոնք անգրագէտ ցեղերի աշխարհում համարւում են ամենալսելացիին,—ունեն քաղաքական կազմակերպութիւն, զինուորական կարգեր, երկրագործութիւն, նաւարկութիւն և այլն: Այդ տեղ դուք կը տեսնէք մի բոլորովին շոկ պատկեր. սուտը, կեղծիքը, դաւաճանութիւնն ու մարդասպանութիւնը նուիրագործուած օրէնքներ են. երեխաներին յաճախ կոտորում են, հիւանդներին խեղդածահ են անում, կենդանի մարդկանց յօշոտում են, լափում:

Մի աստիճան ևս վեր բարձրացէք ու մտէք աֆրիկական դահոմէների աշխարհը: Քաղաքակրթութիւնը մի քայլ առաջ է աշխատանքի բաժանումը աւելի է զարգացած, հասարակական դասակարգերը՝ աւելի բազմաթիւ, կանոնաւոր զօրք, օրէնքներ բանտեր, ոստիկանութիւն: Սակայն այդ բոլորը ունենալով հանգերձ՝ դահոմէների հայրենիքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կազմակերպուած մի ոճրանոց: Պատերազմներ են մղում միմիայն նրա համար, որ ձեռք բերեն մարդկալին զանկեր արքայական սլալատները զարդարելու համար: Հարիւրաւոր հպատակներ են մորթւում, երբ մեռնում է թագաւորը և ուրիշ հարիւրաւորները ուղարկւում են նրա ետեւից իւրաքանչիւր տարի: Արիւնարբու և ստախօս, մարդկային ամեն արժանաւորութիւնից զուրկ՝ դահոմէները նոյնպիսի գազաններ են իրանց հարսգատների՝ ծնողների ու զաւակների, քոյրերի ու եղբայրների դիմաց,

Շարունակելով մեր ճանապարհը դէպի նորագոյն քաղաքակրթութեան որդանները, ամեն տեղ մենք ականատես կը լինենք նման բարբարոս տեսարանների. Ասորեստանի կոտորածներն ու գերի բռնուածների կլասիկ դարձած չարչարանքները, Եգիպտոսի թագաւորների խժգժութիւնները, Հոովմի դարաւոր ողբերգութիւնը, գլադիատորական, սուսերամարտական արիւնոտ նախճիրներով, Ներոնների ու Ատտիլանների հեղինակած արհաւիրքները, միջնադարեան քրիստոնեայ Եւրոպայի ամբողջ պատմութիւնը՝ իր ինկվիզիցիայով, հաւատաքննութեամբ ու մասնային ջարդերով, վերջապէս, նորագոյն շրջանը՝ իրան յատուկ սարսափներով, դիւանագիտութեան և գաղութային քաղաքականութեան աշխարհադղորդ ոճիւններն—այդ

բոլորը դժուար թէ նսեմանայ դահոմէներէ և ֆիշիններէ դազանութիւններէ առջև...

Ո՛րպիսի հակապատկեր, բարոյական տեսակէտից որքան ահագին տարբերութիւն այդ մեծ ցեղերի և մարդկային այն բիրտ, ստոր, նախնական համայնքներէ միջև, որոնց մասին քիչ առաջ խօսեցինք, որոնք գրեթէ հորդայական վիճակում՝ ցիրուցան բնակւում են Հնդկաստանի մէջ, որոնց աշխարհում ծաղկում են բարոյական առաքինութիւնները, ալտրուիզմը, մարդասիրութիւնը, արդարութիւնն ու շիտակութիւնը...

Եւ, այնուամենայնիւ, չենք կարող ասել, թէ այդ վերջինները աւելի բարձր են, կուլտուրայի տեսակէտից աւելի առաջացած, քան եւրոպական մարդկութիւնը, քան հոմովէական բռնապետութիւնը, քան նոյնիսկ Եգիպտոսը, Ասորեստանը։ Չենք կարող երանի տալ նախնի այն ցեղերին, թէկուզ և բարոյական ու առաքինի, չենք կարող ցանկանալ, որ մարդկութիւնը յաւիտեան դեպքերէր այնպիսի պրիմիտիւ, հորդայական վիճակում, ուր մարդկային համախմբումները՝ անձար ու անօգնական, առանց որեւէ հասարակական կազմակերպութեան, առանց ղէնքերի ու արդիւնաբերական մշակուած գործիքների՝ թափառէին նախիրների պէս ազատ բնութեան մէջ, մատնուած գիշատիչների յարձակումներին և բնութեան քմահաճ խաղերին...

Ո՛ւր է «պրօգրէսը»...։ Էլ Ռւր է, սակայն, քաղաքակրթութիւնը, եթէ Սէյլանի գոհհիկ Վէդդաները և Հնդկաստանի մանրիկ հորդաները իրանց մեղմ ու մարդասէր բարոյականութեամբ աւելի բարձր են, քան թէ բարձր ու կազմակերպուած ազգութիւնների անդամները, քան մեծ պետութիւնների, Եգիպտոսի ու Արեւմուտքի քաղաքացիները, որոնք դարերով մը շակել են քաղաքակրթութիւն, կանգնեցրել են արուեստի և գիտութեան հոյակապ արձաններ...

Ո՛ւր է «պրոգրէսը»։

Հասարակական գիտութեան կնճռոտ ու փափուկ հարցերից մէկն է դա, որին Սպենսեր պատասխանում է դարձեալ անալոգիայով, նմանութեան օրէնքով։ Նա օրինակ է բերում շնչաւոր բնութիւնը և ներբողում է կոռուի սկզբունքը, որը թէև դաժան, անողորմ ու աւերիչ, բայց կազմակերպող ու աշխարհաշէն է, առաջադիմութեան մի գրաւական, պրոգրէսի մի խթան։

Անասնական աշխարհում, ասում է նա, գոյութեան կռիւը համատարած երևոյթ է և նա է էվոլյուցիայի գործօնը, մղիչը։ Մրցման շնորհիւ, անասնական ամեն մի տեսակի մէջ առաջ

են գալիս ամենահարպիկ կամ ուժեղ անհատները, մշակույթ է բարձրագոյն տիպը: Մրցման շնորհիւ, այլ և այլ տեսակների մէջ զարգանում են այլ և այլ խոշոր առանձնայատկութիւններ, որոնցով նրանք յարմարւում են իրանց միջավայրին և յարմարւում են (La survivance des plus aptes): Առանց այդ անողոր, բնաջնջող կռուի՝ չէին զարգանայ կենդանիների և տեսակների բազմաթիւ օրգաններն ու ֆունկցիաները, նրանց անդամներն ու զգայարանները:

Ամեն մի պրոգրէս, որ կատարւում է այս կամ այն անասնական տեսակի մէջ՝ ուժի, ճարպիկութեան, ճկունութեան տեսակէտից՝ առաջ է բերում միւս, մրցակից տեսակների մէջ ևս նոյնանման ընդունակութիւններ... Մէկը յուսահատ ճիգ է դրոժ դնում բռնելու որսը, միւսը՝ ճգնում է խոյս տալ հալածողի ճիրաններից... Առանց այդ յաւիտենական, յուսահատ ճիգերի՝ պրոգրէս չէր լինի անասնական աշխարհում: Առանց այդ աւերիչ ու արիւնահեղ կռիւների՝ պրոգրէս չէր լինի և մարդկային աշխարհում... Կռուի միջոցով է, որ նախապատմական մանրիկ համախմբումները հետզհետէ միացել են և կազմել ընդարձակ մարդկային համայնքներ. կռուի շնորհիւ է որ ծնունդ է առել հասարակական գործակցութիւնը (Coopératian sociale), համերաշխութիւնը միեւնոյն համայնքի, միեւնոյն ցեղի, միեւնոյն ազգի և միեւնոյն պետութեան անդամների մէջ: Մարդիկ նախ և առաջ մտածել են կազմել միահամուռ յարձակման ու պաշտպանութեան սխառեմ, որից և առաջացել են ժամանակի ընթացքում հասարակական գործակցութեան այլազան ձևերը:

«Անտարակոյս, ասում է Սպենսեր, չէ կարելի արդարացնել տիեզերական այդ անտաքոնիզմի պատճառած սարսափները.—անտաքոնիզմ՝ որ սկսուելով տաս հազար տարի սրանից առաջ համայնքների մշտնջենաւոր ընդհարումներով՝ յանգել է մեծ ազգերի մեծ պատերազմներին: Պէտք է սակայն խոստովանել, որ առանց այդ սարսափների՝ աշխարհը տակաւին բնակուած կը լինէր միայն թոյլ տիպի մարդկանցով, որոնք կը փնտռէին իրանց ապաստանը բարանձաւներում և կը կերակրուէին գարշ նիւթերով:» <sup>1)</sup>

Սակայն Սպենսերը անուղղայ յոռետես ֆատալիստներից չէ: «Գոյութեան կռիւը» հասարակութիւնների մէջ լինելով մինչև օրս անհրաժեշտ պայման է փոխլեցիայի՝ յաւիտենապէս չպիտի պարպանէ իր կոշտ ու վայրագ բնաւորութիւնը:

<sup>1)</sup> Principes de Sociologie

Մենք խոստովանում ենք, որ պատերազմներին ենք պարտական՝ մեծ հասարակութիւնների առաջացումը և նրանց օրգանների զարգացումը, բայց մենք կարող ենք եզրակացնել, որ ձեռք բերուած ուժերը, որոնք կիրարկուած են այժմ ուրիշ հասարակական ֆունկցիաների համար, յետոյ պիտի կորցնեն իրանց նախնական դերը: Մենք ընդունում ենք, որ առանց այդ յարտե, արիւնոտ կռիւներէ՝ քաղաքակիրթ հասարակութիւնները չէին կազմակերպուի և որ կուռի այդ վիճակը պէտք է անհրաժեշտաբար ունենայ իբրև լրացուցիչ՝ մարդու բնաւորութեան համապատասխան ձև—նոյնքան անզթութիւն, որքան եւ խելք: Բայց դրա հետ միասին իրաւունք ունենք պնդելու, որ այդ հասարակութիւնները կազմակերպուելուց յետոյ՝ նրանց բնաւորութեան վայրագութիւնը—անհրաժեշտ պայմանը այդ կազմակերպման պրոցէսի—պիտի չքանայ... Այդ շրջանի ծնունդ՝ հասարակական և անհատական չարիքները աստիճանաբար պիտի նուազին ու անհետանան: Այդպէս ուրեմն, երբ մենք քննում ենք որևէ հասարակութեան կազմն ու ֆունկցիաները էվոլիւցիայի տեսակէտից, կարող ենք պահպանել հոգու անդորրութիւն, որ անհրաժեշտ է՝ դիտական մեկնութիւն տալու համար.—և այդպէս վարուելով, մենք դարձեալ ընդունակ կը լինենք ունենալու բարոյական դրուատումի կամ պարսաւանքի զգացումը:» <sup>1)</sup>

\*  
\*\*

Տեսնենք այժմ, թէ Խնչպէս է ընթացել խօշոր դժբրով մարդկութեան քաղաքական էվոլիւցիան, ըստ Սպենսերի:

Մարդկային հասարակութիւնները իրանց սկզբնաւորութեան շրջանի մէջ նման էին իրար, ինչպէս նման էին և կենդանական մարմինները բիօլոգիական զարգացման արշալոյսին: Անալոգիան այստեղ ևս, Սպենսերի կարծիքով, աչքի է զարնում երկու կարգի օրգանիզմների մէջ: Խնչպէս որ ներկայիս բոլոր այլազան կենդանիները ծնունդ են առել մէկ կամ մի քանի պարզ, նախնական տեսակներից, այնպէս և այժմեան հասարակական բարդ մարմինները առաջացել են մէկ սկզբնական, պարզ կազմակերպութիւնից: Այլազանութիւնը յետոյ է եկել, պատմական դարաւոր էվոլիւցիայի ընթացքում:

Էվոլիւցիայի չուկէտը՝ միևնոյն հորդան է, որի մասին խօսեցինք նախորդ յօդուածում: Խնչպէս էր այդ պարզ, նախնական համայնքը մշտում իր կենսական խնդիրները,—տեղա-

<sup>1)</sup> Principes de Sociologie

փոխութիւն մի վայրից միւսը, հաւաքական պաշտպանութիւն թշնամու հանդէպ, հաւաքական յարձակում և այլն:

Սպենսեր այդ հարցին պատասխանում է *a priori*, ենթադրութիւններով: Ժողովներ էին կազմում և հորդան, ամենայն հաւանականութեամբ, բաժանում էր երկու մասի. մի կողմից՝ ծերերը, ամենից ուժեղները և ամենից խելօք ճանաչուածները. դա ղեկավարող փոքրամասնութիւնն էր, որ մասնակցում էր վիճարանութեան: Միւս կողմից՝ երիտասարդները, բոլոր թոյլերն ու անփորձները. զբաժն էլ կազմում էին հորդայի մեծ մասը և սոսկ ունկնդրի դեր էին կատարում, երբեմնապէս իրանց յօժարութիւնը կամ մերժումը արտայայտելով:

Ղեկավարող փոքրամասնութեան մէջ՝ կը լինի միշտ մէկը, որ աչքի կը զարէ՝ իր հեղինակութեամբ,—մի ծեր որսորդ, մի հռչակուած ռազմիկ, մի հմուտ կախարդ և այլն: Նրա ազդեցութիւնը կը գերակշռէ և նա իր կամքը կը թելադրէ ամբողջ համայնքին: Այդպէս է եղել հաւանականօրէն: Եւ այդպիսով, նախնական մարդկային համայնքի մէջ հետզհետէ գոյացել են երեք տարբեր մասեր, բիօլոգիական արտայայտութեամբ՝ սկզբնական պարզ զանգուածը ենթարկուելով դիֆֆերենցիացիայի, զանազանաւորման, ծնունդ է տուել մէկ կորիզի (*noyau*) և մէկ նիւկլէօլի:

Քաղաքական կազմակերպութեան այդ սաղմերը առաջ են եկել բոլոր նախնական ժողովուրդների մէջ. կրկնութիւնները ամրապնդել են նրանց, դարձրել են կանոն:

*A priori* ընդունուած այդ դրութիւնը հաստատում է *a posteriori*: Ներկայումս գոյութիւն ունեցող այլ և այլ վայրերի ցեղերը տալիս են մեզ այդ նոյն կարգերի նմուշները: Ճանապարհորդ Սմիտի վկայութեամբ՝ աւստրալիական Վիկտորիայի ազգաբնակչութեան մէջ, երբ մի ցեղ պատրաստում է իր մի անդամի սպանութեան համար վրէժխնդիր լինել հակառակորդ ցեղից,—նա գումարում է խորհրդածողով, բաղկացած բոլոր ծերերից: Կանայք շրջան են կազմում տղամարդկանց չորս կողմը, և առաջնորդը—ամենահեղինակաւոր ու ազդեցիկ վայրենին—բաց է անում ժողովը...

Պարլամենտի նահապետական ձևն է դա, որ դիտում ենք Ամերիկայի շատ վայրերում, Հնդկաստանի լեռնականների մէջ և ուրիշ տեղեր: Ամենակարևոր խնդիրները վճռում են ժողովրդական համագումարում, ժողովրդի համաձայնութեամբ: Այդ նոյն կարգերի ներկայացուցիչ էր հոմերական ժամանակների յունական Ագորան,—մի խորհուրդ, ուր ժողովրդի պա-

բազուկները, թագաւորի նախագահութեան տակ, խորհրդակցում էին հասարակական ծանրակշիռ դործերի մասին, և թագաւորի դերը սահմանափակւում էր նրանով, որ ականջ էր դնում և յայտնում էր իր հաւանութիւնը: Ժողովուրդը շարւում էր պարագլուխներին շուրջը և միշտ կրաւորական հանդիսատեսի դեր չէր կատարում:

Նոյնպէս հռոմէական պատմութեան սկզբնական ժամանակներում, ծանրակշիռ պարագաների մէջ թագաւորը հազորդում էր իր առաջարկները համախմբուած քաղաքացիներին, որոնք յայտնում էին իրանց մերժումը կամ հաւանութիւնը:

Հուշակաւոր պատմագիր Տակիտոսի ասելով՝ նախնի գերմանների մէջ ևս տիրապետում էին այդ կարգերը: Առաջնորդները քննում էին իրանց մէջ աննշան հարցերը, իսկ նշանաւորները զբաղեցնում էին ամբողջ ժողովրդին: Այն խնդիրները, որոնց վերջնական վճռի իրաւունքը պատկանում էր ժողովրդին, քննութեան էին ենթարկւում պարագլուխների կողմից. այնուհետև թագաւորն էր խօսում, որը իր տարիքով, զինուորական հմայքով կամ պերճախօսութեամբ՝ լսեցնում էր իր ձայնը աւելի համոզելով քան հրամայելով: Երբ նրա կարծիքները հաճելի չէին ժողովրդին, վերջինս տրտունջներով իր մերժումն էր յայտնում:

Նոյն սովորութիւններն ենք տեսնում արիական ու սեմիտական ցեղերի աշխարհում և հիւսիսային Ամերիկայի կամրմորմորթների մէջ: Չկայ ուրիշ կառավարող ոյժ, բայց եթէ միայն կազմակերպուած համայնքի միահեծան կամքը: Եւ միևկողմից էլ այդ ընդհանուր կամքը որոշելու մէջ գլխաւոր դերը խաղում է ժողովրդական ընտիր փոքրամասնութիւնը:

Ուշագրաւ է, որ քաղաքական այդ հինաւորաց կազմակերպութեան ձևը դեռ մինչև օրս էլ պահպանուել է Շվեյցարիայի մի քանի կանտոններում: Ուրի, Ապպենցել կանտոնների տարեկան համագումարները (Landsgemeinde) նոյն նախապատմական տեսարաններն են վերարտադրում մեր աչքերի առաջ: Ժողովրդական հանդիսաւոր պարլամենտներ, ուր հազարաւոր պարզ քաղաքացիները, համախմբուած իրանց օրէնսդիր ու գործադիր իշխանութիւնների հետ, բոլորն էլ հաւասար ձայնի իրաւունքով քննում ու վճռում են համայնքի, կանտոնի կենսական խնդիրները: Ժողովուրդը՝ միահեծան տէր իր ճակատագրի՝ այո կամ ոչ-ով, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով, ընտրում ու հեռացնում է իր վարիչներին, պաշտօնեաներին... Մի յուզիչ ներդաշնակութիւն՝ նահապետական պարզութեան մէջ... «Վայրենութիւնը՝ այդպիսով հիւս-

ւում է ամենաառաջագէժ քաղաքակրթութեան հետ, սակայն այս դէպքում վայրենութիւնից փնացած ժառանգութիւնը՝ ժողովրդական կառավարութեան ձևն է, ռամկավարութեան մեծ սկզբունքը:

Միք. Յովհաննիսեան

(Կը շարունակուի)

## ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ \*)

### III

Զկայ մի պետութիւն, որ միւսնոյն առարկայի վերաբերմամբ ունենայ այնքան բազմատեսակ տուրքեր, որքան թիւրքիան: Այգիի տէրը պէտք է վճարէ օրինակ մի որոշ տուրք այգիի գետնին, այսինքն հողին համար, մի տուրք այգիի ծառերի համար, մի տուրք այգիի որթերից քաղելու խաղողին համար (ըրվսաթ թէսքերէսի), մի տուրք, արգէն քաղած խաղողի համար, մի տուրք խաղողի չաչից (ճիպրէ) վազելու օղիին համար և այլն: Երբ այս բոլորը հաշուենք՝ կը գտնենք, որ այգետէրերը և կառավարութիւնը այգու ընդհանուր արգիւնքից գրեթէ հաւասար բաժիններ են ստանում արգիւնաբեր տարիներում, իսկ նուազ արգիւնաբեր տարիները միշտ ի ֆնաս այգետիրոջ են լինում: Ահա թէ ինչո՞ւ Թրքահայաստանում քանի գնում քանդում են այգիները և արտերի են վերածում. երևի խաղողի ծննդավայրը մի օր բոլորովին զրկուած պիտի լինի խաղողից:

Գոյութիւն ունի նոյնպէս «թէմէթիւ» կոչուած հարկը, որը ենթադրում է իբր թէ գիւղացին տնային արհեստով է զբաղուած: Այս տուրքը համարեա միշտ դժգոհութիւններ է յարուցանում գիւղացիների մէջ: Կառավարութիւնը ոչ միայն աչքի առաջ չի ունենում եկամուտի մի որևէ minimum, այլ մինչև իսկ գիւղացու կամ գիւղական բանուորի պատահական օրավարձը ընդունում է որպէս եկամուտ և ուրեմն հարկատուութեան ենթակայ. կառավարական պաշտօնեաները ուշադրու-

\*) Տես «Մուրճ» № 6.